

Róna-Tas András

az MTA rendes tagja

HONFOGLALÁS ÉS NÉPALAKULÁS A KÖZÉPKORI EURÁZSIÁBAN

Kitajok, avarok, magyarok

Elhangzott 1996. február 12-én

A magyar honfoglalást, a magyar nép kialakulását és fennmaradását közgondolkodásunk valami egyedi, különös, sajátos történelmi jelenségnek fogja fel. Ugyanakkor a honfoglalás körüli évtizedek történetére vonatkozóan igen szűkös forrásanyaggal rendelkezünk. Előadásomban megkíséreltem a honfoglalást tágabb, egyetemes történeti összefüggésbe helyezni, eddig figyelembe nem vett adatokat bevonni, miközben arra is választ keresek, hogyan függ össze a honfoglalás a magyar társadalom átalakulásával, a középkori magyar nép kialakulásával.

Mondanivalómat néhány általános megjegyzés előrebocsátása után három részre tagoltam. 1. Milyen volt a törzsi társadalom szerkezete a steppén a honfoglalás idejében, s ezt egy példán fogom bemutatni, amely a steppe túlsó oldaláról származik. 2. A második részben megkísérlek új adatokat ismertetni az avarok népalakulásához, és a 3. részben a kettős királyság és a népalakulás viszonyát veszem vizsgálat alá, különös tekintettel a magyar honfoglalásra.

Az előadásom címében szereplő népalakulás szó bizonyos magyarázatra szorul. Németh Gyula 1931-ben megjelent a maga korában alapvető munkájának azt a címet adta, hogy *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Ez a címválasztás nem volt véletlen, programnak szánta, szembefordulásnak Vámbéry koncepciójával, aki első nagy művét *A magyarok eredete* címen tette közzé (1882., 1. még *A magyar nemzet kialakulása 1894.*, *A magyarság bölcsőjénél – A magyar–török rokonság kezdete és fejlődése 1914.*) Németh koncepciója elhatárolódást jelentett a romantikus és a tudománytalan őskereséstől, s a hangsúlyt a népek alakulására, kialakulására helyezte. Ezzel Németh Gyula évtizedekkel megelőzte a korát. A modern kutatások ma arra irányulnak, hogy az eredet, az origó, az *Abstammung* helyett az alakulást, a *Werdent*, a történeti, etnoszociológiai folyamatot vizsgálják.

A középkori népalakulás

Az egyetemes kutatás irányának megváltozását az az alapvető, bár lassan érlelődő felismerés határozza meg, hogy a középkor mindenütt Euráziában új népek alakulásával jár. A középkori népek különböző szálaból, eredetektől fonódtak össze, ahol az ókorból átnyúló azonosságtudatok mögött az ezt az azonosságtudatot hordozó, új összetételű középkori népek jelennek meg. Érdemes tehát a folyamatos azonosságtudat mögött az azt hordozó csoport kialakulását alaposabb vizsgálat alá venni. Más szavakkal: megvizsgálni, mi történhetett abban a fekete dobozban, amelybe egyik oldalon a különböző népelemek bekerültek, s a másik oldalon új, kora középkori népek léptek ki.

A továbbiakban a népalakulás kifejezést annak a folyamatnak a megjelölésére használom, amely során a közös szemiotikai rendszerrel, mi-tudattal és tartós önelnevezéssel rendelkező társadalmi csoport, vagyis a nép, a középkorban kialakult.

A középkori népek kialakulása társadalomtörténeti folyamat, amelynek során igen különböző kiinduló állapotokból eltérő eredetű és különböző módon szervezett embercsoportok népekké alakultak. A középkori népek kialakulásának most azt a nagy csoportját különítjük el, amelynél a népalakulás kezdeténél valamilyen törzsi szervezet állt. Ezeket szokták a nagy, civilizált birodalmak szempontjából nézve „barbárnak” vagy – a Szűcs Jenő által használt terminussal – társadalmi tudukat gentilisnek nevezni.

A kora középkori Európában a honfoglalások és népalakulások több típusa különböztethető meg. Egy előző, itt az Akadémián 1995 decemberében tartott előadásomban, melynek rövid változata a Magyar Tudomány következő számában jelenik meg [*A néppé válás az újabb kutatások tükrében*. Magyar Tудо-

mány, 1996/4. 408–415.], az európai népalakulások három típusát, a germán–frank, a szláv és a török népalakulás főbb vonásait vázoltam.

A 4. században megjelent germán törzsek a 7. századra feladták törzsszövetségi és törzsi szervezetüket, a „civilizált” rómaiak és a „barbár” germánok egy sajátos együttélése alakult ki, a szabad frank harcosok betagozódtak a területi alapon szerveződő feudális hűbéres rendszerbe. A *francus* név törzsi háttérű népnévből „szabad ember” tartalmú etnikai elnevezéssé vált. Európa keleti felében a szláv népek olyannyira a rabszolga-kereskedelem tárgyává váltak, hogy nevükből alakult ki a középkori Európa rabszolga elnevezése a *sklavus*, a *slave*. Territoriálisan és többnyire idegen etnikumok által szervezett csoportjaik ha törzssé szerveződtek is, törzsszövetséget nem alkottak, s a területi alapon kialakuló középkori néppé válásuk kisebb részben a római–frank, nagyobb részben a bizánci hatókörben a 10–11. századig elhúzódott. A kelet-európai török népalakulásokban a közös a törzsszövetségi rendszerből a birodalmi szervezet felé való törekvés volt. Ez másképp zajlott le a kazár és másképp az avar birodalomban, de mindkét kísérlet végül is – részben eltérő okok miatt – sikertelen volt. A dunai bolgárok esetében a néppé válás a bolgár–török vezető réteg asszimilációjának árán, a központosított állam megteremtése révén és a kereszténység felvételével sikerült. A három típusban közös az, hogy a folyamatosan átalakuló népi azonosságtudatok mögött az azt hordozó népesség összetétele és szervezete alapjaiban átalakult.

Mai előadásomban először megkísérlem ezt a tipológiát tovább bővíteni. Azt vizsgálom, hogy mi történt a honfoglalással egy időben, a 10–11. században, a steppe túlsó, kínai oldalán. Céлом annak bemutatása, hogy miben egyezik és miben tér el a keleti népalakulás az európaiktól, anélkül persze, hogy ennek részletes elemzésére itt módom volna. Olyan példát választottam, amely sajátosan gazdag forrásanyaga miatt lehetőséget nyújt arra, hogy részletesebben lássuk egy a honfoglalással egyidejű törzsi társadalom szerkezetét. Mint majd kiderül, az adatoknak nemcsak az egyidejűség miatt lehetnek tanulságai, hanem vannak közvetlenebb magyar vonatkozásai is.

A kitajok

Előadásom első részében a kitajokról lesz szó. A kitaj nép nevét ma Európában onnan ismerik, hogy Kitaj Kína orosz neve. Már a középkori Európa utazói Kitaj vagy Kataj néven ismerték Kínát. A kitaj azonban eredetileg nem Kína neve volt, hanem egy sztyeppi törzsszövetségé. A források az 5. század óta ismerik a kitajokat *kitany*, majd *kitan*, illetve *kitaj* néven. Nevük ebben a megismert formában török eredetű. Nyelvük valószínűleg eredetileg is, de a 9. szá-

zadban már biztosan mongol. A 9. század végén, tehát a magyar honfoglalással egy időben, nyomultak be Kína területére. Uralkodójuk 916-ban, a kitaj honfoglalás befejezése után, felvette a császári címet, és Észak-Kínában Liao néven dinasztiát alapított. A kitaj birodalom virágzása 1114-ig, tehát nagyjából Könyves Kálmánunk idejéig tartott, amikor a későbbi mandzsukéhoz közel álló nyelvet beszélő új sztyeppi nagyhatalom, a dzsürcsik megsemmisítő vereséget mértek a kitaj birodalomra. A kitajok egy része fokozatosan beolvadt az észak-kínai kultúrába, de egy csoportjuk elindult nyugatra. Nyugat-Ázsiában fekete vagy kara-kitaj néven jelentős nomád birodalmat alapítottak, uralkodójuk 1125-ben felvette a gurkan címet. A fekete kitajok uralmuk tetőpontján a Kaszpi-tengertől a kínai határig terjedő félnomád birodalom urai voltak, jelentős szerepet játszottak a híres középkori oázis-birodalmak, így Hvárezm és Kásgar történetében. Ekkori jelentőségük miatt, bár csak a tatárjárás körüli időben kerülhettek be a magyar krónikairódalomba is, ahol az alánok mellett mint *gens kytanorum* szerepelnek, például a *Képes Krónikában* (I, 6). Miközben a mongol-kitaj vezető réteg fokozatosan eltörökösödött, a karakitaj birodalom lényegesen meggyengült. Hatalmának Dzsingisz kán mongoljai, vagyis a tatárjárás első hulláma vetett véget 1211-ben.

A korai kitaj történelem forrásai között vannak török és tibeti nyelvűek is, de a legfontosabb források kínaiak. Ezek között is a legjelentősebb a kitaj dinasztia krónikája, a *Liao-si*. Ezt a munkát még a 10. században kezdték összeállítani és szerkeszteni, de a szöveg kalandos és bonyolult története miatt, több átdolgozás után, csak a 14. században került először napvilágra. Az átdolgozásokról most elég annyit megjegyeznünk, hogy a kínai szövegben előforduló eredeti kitaj neveket, címeket, szavakat dzsürcsi átdolgozók több esetben „lefordították” dzsürcsire. A kései kutatók, a szöveg kiadói vagy feldolgozói nem mindig tudták a másodlagos dzsürcsi terminusokat és szavakat elválasztani az eredeti kitajoktól. Ezért egyes kutatók a kitajokat tévesen nem mongolnak, hanem dzsürcsinek, vagyis mandzsu-tunguz nyelvűnek tartották.

Jelentős mennyiségű kitaj írással írott szöveg maradt ránk. Az írás megfejtésével ma Belső-Mongóliában egy kutatócsoport foglalkozik, de másutt is előrehaladt a kitaj írás vizsgálata.

A kitajok kérdésével a magyar keletkutatás nem most kezdett el foglalkozni. Ligeti Lajos munkásságának egyik központi témája volt a kitaj nyelv. Értékes előadásokat tartottak és tanulmányokat írtak a kitaj történelem, nyelv és a különleges írás különféle kérdéseiről Sinor Dénes, Kara György és Kőhalmi Katalin is. 1949-ben jelent meg K. A. Wittfogel és Feng Chia-sheng nagy hatású monográfiája (a továbbiakban WF) a kitaj társadalom történetéről. A legutóbbi publikációkból is ki kell emelnünk Herbert Franke és Peter Golden

műveit. Nyelvészeti szempontból jelentős Ligeti kutatásai mellett F. W. Cleaves és H. Franke tevékenysége, erősen vitatható és csak kritikával használható K. Menges és G. Doerfer idevonatkozó munkássága.

A kitaj törzsi szervezet

A kitaj társadalom történetét három fő korszakra oszthatjuk: 1. Az első korszak az észak-kínaiak feletti győzelemig vagyis a 6. századtól a 9. századig tartott. 2. A második korszak a kitaj–kínai együttélés korszaka a 10. század elejétől a 12. század elejéig. 3. A harmadik korszak a kitaj társadalom felbomlása és a kara-kitaj birodalom periódusa, amely a 12. század elejétől a 13. század elejéig tartott. Szempontunkból most a kitaj törzsi szervezet és a törzsszövetség kérdését emelném ki. Röviden összefoglalva azt lehet mondani, hogy a kitajok a törzsszövetség eurázsiai steppei rendszerének egyik változatában éltek a Liao-dinasztia megalapításáig. Bár ez sem minden tanulság nélkül való, de az igazán jelentős az, hogy mi történt a kitaj törzsek szövetségével a dinasztiaalapítás után, hiszen a kora középkori európai népek kialakulását is a Római Birodalommal kölcsönhatásban kell vizsgálnunk. A kínai limesen egy sajátos szimbiózis alakult ki a földműveléssel is foglalkozó nomád pásztor kitaj törzsek és a letelepedett kínai földműves társadalom között, amelyben különleges szerepet játszott egy korábbi helyi „barbár”, félig nomád, félig földműves népcsoport, a pohaj, amennyiben a kitajok számos intézményt közvetlenül tőlük, és nem a kínaiaktól vettek át. Azt hiszem, nem szükséges itt figyelmeztetni arra, hogy a magyarok a római–frank intézményeket nem kis mértékben a Kárpát-medence helyi lakosságának közvetítésével vették át.

A különösen kedvező forrásviszonyok következtében részletes leírással rendelkezünk a 10–11. századi kitaj társadalomról. Természetesen figyelembe kell vennünk, hogy egyrészt kínai, másrészt dzsürcsi szemüvegen keresztül látták a források szerzői, illetve átdolgozói a tényeket. Másrészt a kitaj társadalomnak a honfoglalást követő átalakulása igen jelentős volt.

A kitaj társadalom legkisebb egysége a szállás volt. A szállást jelentő szó dzsürcsi alakjában maradt fent. Ennek a szónak a későbbi dzsürcsi szótárakban (a 15. század elején) már csak egyszerűen „falu” jelentése van (*gaša*, Kiyose 99, Kane 166). A dzsürcsi szó azonban mongol eredetű, és eredetileg az állatoknak a téli szálláson körülkerített, védett helyét jelentette, ahogyan a török *aul*, ótörök *agil* is az állatok kerítéssel védett helyét jelentette. Itt is jól megfigyelhető tehát a téli szállás átalakulása faluvá.

A rokonok szállásai együtt alkották az ágat. Az itt szereplő terminust egyesek rosszul rekonstruálták, és megkísérelték még a magyar *falu* szóval is összekap-

csolni. A helyes rekonstrukció esetén azonban egy dzsürcsi szót találunk, amely *garnak* hangzott, és amely ismét mongol eredetű, és jelentése „ág, kar”. A mongol szó a törökből való, s a török *kari* került át a magyarba, ahol *kar* lett, de sem a török, sem a magyar szónak nincs rokonságot jelölő jelentése, ez a mongolban alakult ki, mégpedig „a hadsereg szárnyai, karjai” jelentésen át. Tudjuk, hogy a magyar *had* szó eredeti jelentése nemzetség, és egyébként ugyanebből a szóból lett az osztjások önelnevezése, a *hanti*.

A kitaj ág fejének címét egy olyan dzsürcsi szóval adták vissza, amely kínai eredetű, s ott eredetileg „százados, száz család feje” jelentésű volt. Ez arra utal, hogy a rendszer kialakulásának egyik pontján a kitaj ág nagyjából száz családot foglalt magába.

A kitaj ágak nemzetséggé álltak össze. A nemzetséget jelölő terminust (*mi-li, mei-li, mo-li*) még nem sikerült megfejteni, de egyes forráshelyeken egy kis települést is jelöl (WF 240, 16j.), másutt helyette egy kitaj szó áll, amelynek jelentése „száz, század” (*chao*). Ebből arra lehet következtetni, hogy a kitaj nemzetség volt az alapegység, s az ágakra való osztódása csak a jelentősebb szaporodás után történt meg. A nemzetségnek közös őse van, tagjai azonos nevet viselnek, és tiltott a házasság a nemzetség tagjai között.

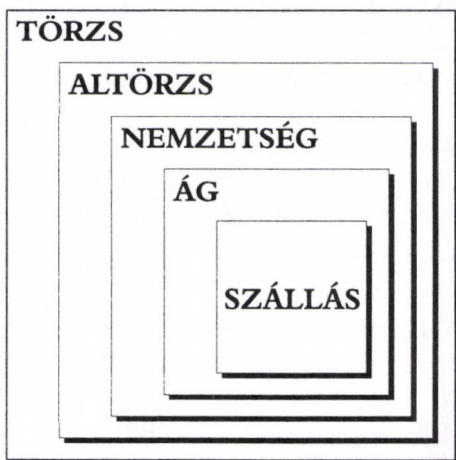
A kitaj nemzetségeket altörzsekbe szervezték. Az altörzset többféle kínai terminussal is fordították. Ezek a kínai adminisztratív terminusok egy nagyjából 13–50 000 fős egységet vagy egy még ennél is nagyobb területet, tartományt jelöltek. Az altörzs első két tisztségviselőjének címét már megfejtették. Az altörzs fejének címe a törökből is ismert *irkin*, a rangban utána a második a

darkan volt. Ezt nemcsak ismerjük a mongoloknál, hanem az ebből a címből képzett törzsnév, a Darhat a mai napig megvan Mongóliában. A török megfelelőből, a *tarkan*ból lett a magyar Tarján törzsnév.

Végül az altörzsek törzsszé álltak össze. A kitaj törzs olyan csoport, amelyet a közös katonai akciók érdekében történt szervezethez, a törzsfő tekintélye, majd egy idő után a közös mítosz és a közös törzsi őshöz való tartozás kötött össze.

A társadalomnak ezt a szervezete, amelyben a törzs altörzsré, nemzetségre, ágra és szállásra osz-

A KITAJ TÖRZS SZERKEZETE

lik, leírják a 10. századi török források is, így például 1074 körül Mahmud al-Kásgari, ha a leírás nem is olyan részletes, mint amit a kínai forrásokban találunk. Említik ezt a rendszert a recens néprajzi források is.

Amikor valakinek a hovatartozását kellett megadni, akkor a kitajoknál a nép, a törzs, az altörzs és a nemzetség szerepelt. A kitaj dinasztia alapítójáról például azt írja a kitaj krónika, hogy a kitaj I-la törzsből, a Xia-lai-i altörzsből és a Ye-lyu nemzetségből származott.

A kitaj törzsszövetség átalakulása

A törzsi szervezet vázлата után vizsgáljuk meg, hogy milyen módon alakult át egy ilyen törzsi rendszer! A kitaj törzsek történetét a 6. századtól tudjuk nagy vonalakban követni. Kr. u. 600 körül az eredetileg nyolc kitaj törzs létszáma tízre nőtt. A 7. században uralomra került Da-he nemzetség alatt ezt a tíz törzset nyolccá vonták össze, de két újat csatoltak hozzá, úgyhogy újból tíz törzs lett. Ez azért is figyelemre méltó, mert ha nem volnának ilyen részletesek a források, azt hihetnénk, hogy ugyanaz a tíz törzs maradt. A kitaj honfoglalás után a törzseket több ízben átszervezték. A folyamat eléggé nehezen követhető, de néhány fontosabb jelenséget kiemelnek.

A kitaj birodalom élén két dinasztikus nemzetség állt. Az uralkodók a Ye-lyu, feleségeik a Xiao nemzetséghez tartoztak. Ezt a rendszert találjuk később a mongoloknál is, ahol az uralkodók, így Dzsingisz kán is a Bordzigin nemzetségből, míg feleségeik mindig az Onggirat nemzetségből származtak. Ezt a sajátos kapcsolatot a nevezetes, 13. századi *A mongolok titkos története* részletesen leírta. A kitajoknál ez a rendszer még érdekesebb. Ugyanis míg az uralkodó császárok nemzetsége mongol nyelvű kitaj volt, addig a császárnők nemzetsége török, közelebről uigur volt. A mongol és a török etnikum szimbiózisa így az uralkodói nemzetségek szintjén valósult meg.

A KITAJ BELSŐ TÖRZSEK SZERKEZETE

Maguk a kitaj törzsek két nagy csoportra oszlottak, a belső vagy a tulajdonképpen kitaj és a külső vagy idegen törzsekre. A belső törzsekhez, vagyis az etnoszociológiai mi-csoporthoz tartoztak azonban nem csupán a császár mongol, hanem a császárnő török törzsei is.

A dinasztíát alapító uralkodóról azt írja a kitaj krónika, hogy elkülönítette a Három Patriarchális Házat és a kilenc sátrat, és ezt a tíz törzset húsz törzssé szervezte. Ez egy eléggé sajátos matematika, amikor három meg kilenc az tíz. Ha azonban közelebbről vizsgáljuk meg ezt az eseményt, akkor kiderül, hogy az történt, hogy a kitaj törzsszövetség élén az egyik rivális nemzetség legyőzte a másikat.

A Három Patriarchális Ház valójában a győztes Ye-lyu nemzetség által egy vezető törzssé átalakított csoport, míg a kilenc sátor a másik rivális dinasztia népe, amelyet éppen a hatalom megtartása érdekében kilenc törzsként kezeltek. Ezért azután a Ye-lyu császár által vezetett fő törzs és az alulmaradt Yao-lien nemzetség által vezetett törzsek együtt alkották a tíz törzset, de ez a tíz törzs nem volt sem rangban, sem létszámban egyenlő. A vezértörzs túlsúlya részletesen kimutatható a forrásokból.

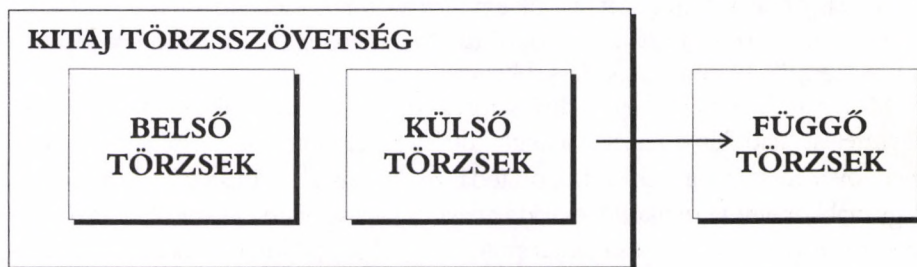
983 után újabb törzseket hoztak létre, mégpedig tizenhat törzset megosztással és tizennyolc törzset csatolással. A megosztás úgy történt, hogy a meglévő húsz törzs közül tizenhatból kivált egy-egy rész, és önálló törzssé lett. Ezek között voltak ún. testvértörzsek. Például az egyik törzset (*nie-la* WF 88) két testvér irányította, de az átszervezés után mindegyik egy-egy külön törzsné lett a feje, miközben az egyik testvér törzse új nevet kapott (*nie-la* és *wu-wei* WF 88). Csatolással általában idegen népek kerültek a törzsszövetségbe. Így például 921-ben 6000 hadifogoly családjával együtt vált törzssé. Ebben az esetben tudjuk, hogy egy török hadifoglyokból álló – később még tárgyalandó – törzset úgy szerveztek meg, hogy a vezetőik egy kitaj törzsből (*nie-la*) kerültek ki.

A törzsi szerkezet után forduljunk most a törzsszövetséghez! A törzsek állandó átszervezése miatt nehéz világos képet kapni. Lényegében azonban a törzsek alapvetően először két nagy csoportra oszlottak, a császári és a császárnői törzsek csoportjára. A császári törzsek ismét két csoportra oszlottak. Az első egységbe tartozott magának az uralkodónak a törzse és a neki közvetlenül alárendelt törzsek, a második egységbe az uralkodó apai nagybátyjainak és az uralkodó öccseinek törzsei. A császárnői törzsek közül az első egység az uralkodó anyai nagybátyjának, vagyis az anyacsászárnő bátyjának törzse volt, a második csoportba a többi császárnői törzs és az ezekhez társult törzsek tartoztak.

Ehhez a kétszer kettes rendszerhez azután kapcsolódtak az ún. „külső” törzsek, a valamilyen függésben lévő egyéb törzsek és végül a távoli törzsek, ame-

A KITAJ TÖRZSSZÖVETSÉG SZERKEZETE

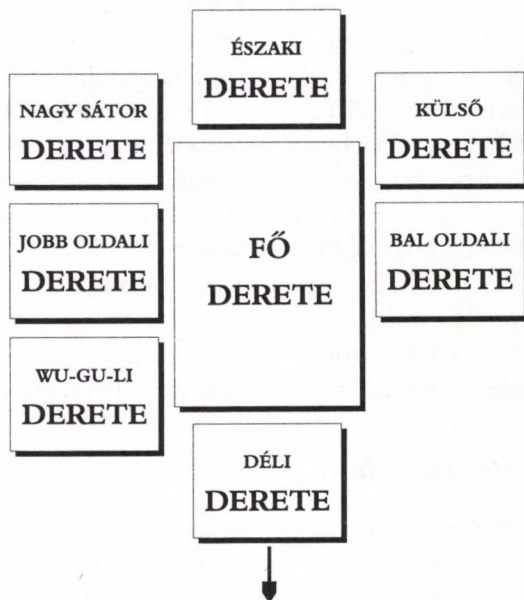

lyek azonban mégis valamilyen kapcsolatban álltak a kitajokkal. Ezen a nagy rendszeren belül azután a forrásokból még kivehető egy régebbi törzsi szerkezet, ahol a törzsi csoportok számnévvel megjelölt csoportokba voltak osztva, így volt a 8 Die-li, a 8 Po-li, a 8, majd 9 Shi-lie stb. Ezek közül kiemelném most a kilenc Derete törzset. Ezek közül az első volt a Fő Derete, ehhez csatlakozott az északi, a déli, a jobb oldali, a bal oldali, a sárga, a nagy sátor, és a külső Derete törzs és végül egy kilencedik, amelynek neve a *wu-gu* Derete volt. Ez a Wu-gu törzsnév több más összefüggésben is szerepel, így ő közülük került ki az a már említett 6000 hadifogoly család, akiből 921-ben külön törzset szerveztek. A törzsnév teljesebb alakja a Wu-gu-li, és szerencsére a törzs neve több más kínai átírásban (Yu-gu-li, Yu-jue-lyu, Yu-jue-li) is szerepel. Ezekből megállapítható, hogy különböző kínai átírások ugyanazt a törzsnevet adják vissza.

Ha megkíséreljük a különféle átírások mögött megbújó korabeli, 10–12. századi kiejtést rekonstruálni, akkor egy Ugur, illetve Yugur alakot kapunk, amely esetleg a 12. században már enyhén palatalizált lehetett, vagyis egy Yü-gür kiejtés is elképzelhető.

Erről a 10. századtól adatolt kitaj törzsnévről már több kiváló sinológus, így Chavannes,

A KILENC DERETE TÖRZS

Otto Franke és Herbert Franke kimutatta, hogy szabályos folytatója a zsuansuan vagy más néven ázsiai avarok egyik vezértörzse nevének.

Mielőtt áttérnék az avar nép kialakulására, még egy rövid megjegyzést szeretnék tenni a kitaj népalakulással kapcsolatban.

Mint láttuk, a sajátos kitaj duális törzsi rendszer a kínaiakkal való 200 éves együttélést alatt lényegesen átalakult, differenciálódott. Az egységek létszáma megnövekedett, a törzsek száma osztódással, kiválással, csatlakozással módosult. Ugyanakkor egy az uralkodói családok rokoni kapcsolatain és exogám, a dinasztikus családok közötti házasságon alapuló mongol–török interetnikus törzsi rendszert találunk. A törzsszövetség a felső szinten a kitaj és az ujjur, esetünkben egy mongol és egy török elem lényegében egyenrangú és igen erős szállakkal egybefonódó jelenlétén alapult. Ugyanakkor a csatlakozó vagy csatolt törzsek tagjai között is voltak mind mongolok, mind törökök. A nyelvi-etnikai különbségek tehát nem játszottak döntő szerepet a törzsszövetség alakulásában. A források gondosan jelzik, hogy hogyan épültek be a különböző etnikumok a törzsszövetségi rendszerbe s annak tagolt szerkezetébe, amely a szállás – ág – nemzetség – altörzs – törzs – törzsszövetség szerkezetet mutatta. A kitaj törzsek és altörzsek vezetői új funkciókat kaptak, de a törzsi szerkezet alapjai nem szűntek meg. Ezt többek között onnan is tudjuk, hogy amikor a dzsürsiktől elszenvedett nagy vereség után tíz évvel, 1124-ben a későbbi kara-kitajok vezetője, a kitaj uralkodó dinasztia tagja, Ye-lyu Da-shi nyugatra vitte megmaradt népét, akkor előbb összegyűjtötte a 18 „belső”, vagyis kitaj törzs vezetőit, köztük az ugur törzs főnökét is, és újjászervezte a törzsszövetséget. A népesség természetesen igen heterogén volt, és a mongol nyelvű kitajok mellett voltak törökök, tangutok s talán kisebb kínai csoportok is. A kínai határvidékre került steppei törzsszövetségek története igen különböző módon alakult. A steppére visszatérő, a kínaiak közé beolvadó és a Kína határán megmaradó népek hosszú sorában a kitajok azok közé tartoztak, akiknek egy része a kínaiak közé olvadt be, másik részük a steppére tért vissza, és később ott asszimilálódott, anélkül, hogy végül is középkori néppé tudott volna válni.

Indokolt, hogy a középkori népalakulások típusai közé felvegyük a mongol típust és annak sajátos kitaj változatát. Egyértelmű, hogy az egyezések, a hasonlóságok és – hangsúlyozni szeretném – *a nem lényegtelen eltérések* egyaránt további vizsgálatot igényelnek. Ez keletkutatásunk érdekes, új feladata lehet.

Avarok és ogurok

Térjünk most át az avarság kialakulására! Mint ezt az előbb már említettem, a kitaj törzsek között szerepel egy Ugur nevű törzs. Több adat utal arra, hogy ez a törzs az ázsiai avarok egyik, keleten maradt és a kitajokhoz csatlakozott

törzse. Ezért most visszafelé kell mennünk a történelemben mintegy ötszáz évet.

A zsuanszuanok, vagy ahogy az európai történelmi irodalomban nevezik őket, az ázsiai avarok, a forrásokban először a 4. század végén tűntek fel. Az 5. században már hatalmas birodalmat hoztak létre lényegében a mai Mongólia és a Burját Köztársaság területén. A birodalmat 552-ben az ázsiai avarok alattvalói, a türkök döntötték meg. Az ázsiai avarokra vonatkozó kínai forrásokat nemrég Csongor Barnabás tette hozzáférhetővé. A forrásokban a zsuanszuan dinasztia nemzetségneve az 5. század közepén jelenik meg. A 6. és korai 7. századból származó kínai források a zsuanszuan uralkodók nemzetségnevét eléggé egységesen adják vissza Yu-jiu-lyu alakban. Az ennek alapján rekonstruálható kiejtés egy *ugur vagy *uguri alakot tükröz.

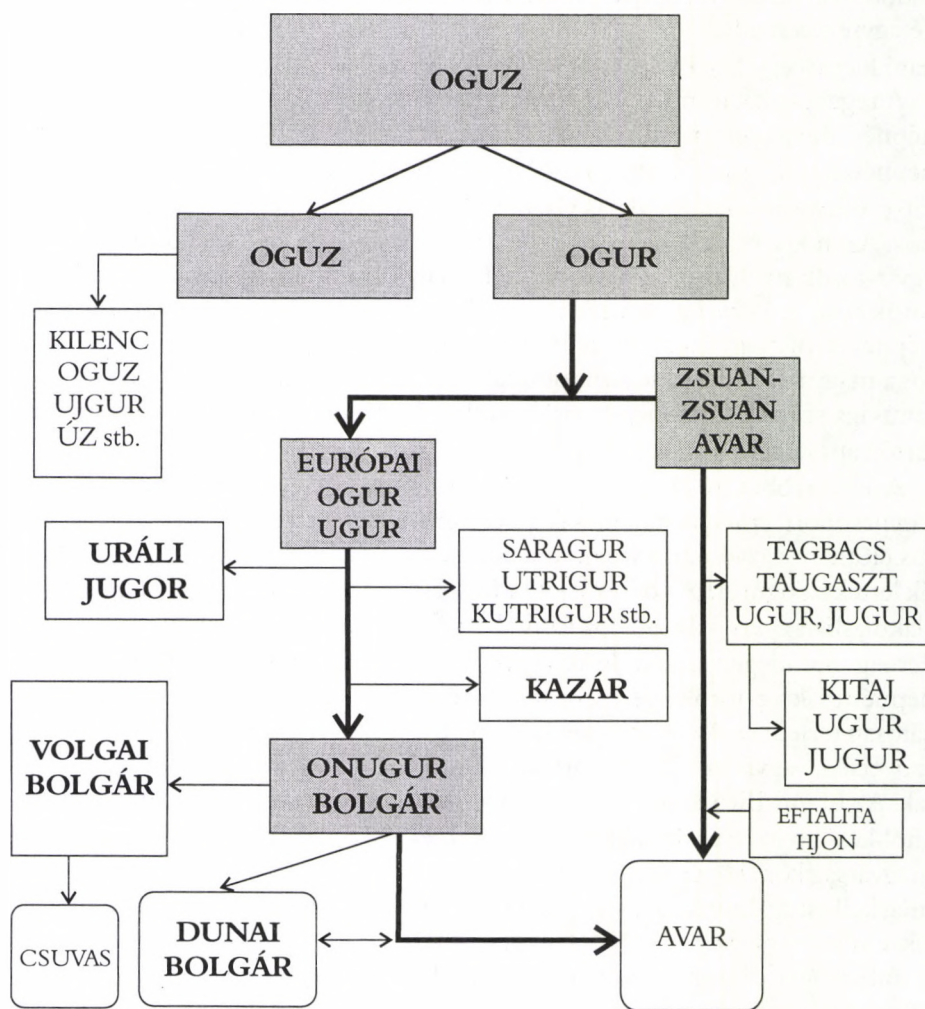
A régebbi alak minden valószínűség szerint *ogur* volt. Az *ogur* az ismert *oguz* népnév úgynevezett *r*-török, másképpen csuvasos típusú változata. Az *ogur* népnév úgy viszonylik az *ugur* alakhoz, ahogy az „ökör” jelentésű török *öküz* szó csuvasos török *ökür alakja viszonyul a mongolba átkerült *ükür*, *üker* formához. Az, hogy az ázsiai avarok között az 5. századtól kezdve ki tudunk mutatni egy *r*-török nyelvet beszélő népet, tehát egy olyant, amelynek a nyelvében a török *öküz* szó *ökür*nek hangzott, vagy legalábbis egy ilyen nyelvből származó népnevet, új megvilágításba helyezi a török népek történetét. Ugyanakkor fontos a magyarság története szempontjából is, amelynek török jövevényszavaink tanúsága szerint éppen ilyen török nyelvet beszélő csoportokkal volt hosszan tartó kapcsolata.

A legkorábbi török népelnevezés ezek szerint az *oguz* volt. Közülük vált ki az a népcsoport, amelynek nemcsak a nyelvében, hanem a népnevében is a Krisztus előtti évszázadokban lezajlott a nevezetes rotacizmus, a *z* hang *r*-ré válása, ők lettek az *ogurok*. Az *ogurok* jelentős szerepe a mongol és az ázsiai avar népalakulásban egyre világosabbá válik. Más forrásokból tudjuk, hogy a türk eredetileg egy idegen uralkodó réteg volt, amely eltörökösödött. A türk, török népnév csak a *z*-török nyelvet beszélők között, csak a 6. század óta és csak fokozatosan terjedt el. Az *oguz* nevet hosszú ideig a Kilenc Oguz (*tokuz oguz*) törzsszövetség, vagyis az ujugurok tartották fent, akik 750-ig a türkök alattvalói voltak. Az Ujgur Birodalom összeomlása, 840 után egy részük nyugatra távozott, ahol később *guzz* és *úz* néven is szerepelnek. Mivel mindennek a steppe és a magyarság kora középkori története szempontjából nagy jelentősége van, ezért meg kell vizsgálnunk, hogy a kínai forrásokból nyert ismereteinket alátámasztják-e más források.

A bizánci források látóköre ritkán terjedt ki a sztyepp keleti felére, de ebben az esetben szerencsénk van. A bizánci Theophilaktész Szimokattész 638 előtt

befejezett Világkrónikájában megírja, hogy a türkök által legyőzött avarok közül egyesek „azokhoz menekültek, akik Taugasztot tartják birtokukban”, más avar csoportok, „akik a vereség nyomán megalázó sorsra jutottak, a mukri elnevezésű néphez mentek”. Taugaszt egy korai, a kitajjal rokon mongol nép, a tabgacs vagy topa nép neve. Vezetői az 5. század első felében alapították meg Észak-Kínában a barbár Wei-dinasztiát (Északi Wei 424–535, Nyugati Wei 535–554, Keleti Wei 534–543), így lett Taugaszt vagyis Tabgacs Kína egyik

AZ OGUR TÖRZSEK TÖRTÉNETE

korai elnevezése. A Mukri Korea egyik korai neve, vagyis az ogur-avarok egy része a türköktől elszenvedett vereség után a 6. század közepén a bizánci források szerint is keletre vonult, ahol csatlakozott a kitajok 6. századi rokonaihoz.

Mit tudunk a nyugatra jött ogurokról? Nevük igen sűrűn fordul elő a bizánci, a szír és egyéb forrásokban, sok esetben éppen a kínai források által is tükrözött *ugur* alakban, mint ahogy ezt például a művét 583-ban befejező Menandrosz Protektornál olvassuk. Az ogurok első csoportja 463 körül jelent meg Kelet-Európában, majd részt vett többek között a bolgár-török és a kazár törzsszövetségben. Második hullámuk az avarokkal együtt érkezett Európába, és részt vett a Kárpát-medence első avar birodalmának formálásában. Ők szervezték a tíz ogur, vagyis az *onoгур*, egyes forrásokban *onugur* (Notitae episcopatum 733–746) illetve *unnugur* (Theophilaktész Szimokatész 638 előtt) törzsszövetséget. Az onugur–bolgár törzsszövetség egyik csoportja pedig 670 körül, miután Kuvrat bolgár birodalma felbomlott, több részre szakadt. Egyik részük a Kárpát-medencében csatlakozott az avarokhoz, másik részük az Al-Dunánál alapított birodalmat, kisebb csoportjaikat a dalmát tengerparton, sőt Itáliában, Ravenna környékén is követni tudjuk. Jelentős részük a kazár birodalom részeként a Dnyeper és a Don vidékén élt, majd a 8. században felhúzódtott a Volga vidékére, ahol utódaik lettek a volgai bolgárok és a máig a Volga-kanyarban élő csuvasok.

Az uguroknak volt egy olyan csoportja is, amely az arab és kínai források tanúsága szerint a 10. században az Irtis és az Urál vidékén élt. A kitaj krónika a hideg északnyugaton említi őket, ahová száműzik a bűnösöket. A kínai források szerint ez a hosszú hajú nép halat és prémet küldött a kitajoknak. Őket említi az arab al-Maszúdi 956-ban a kimek törzsek között az Irtis alsó folyásánál, s a hvárezmi sah is feljegyezte nevüket. Országuk szerepel az Urál vidékén szláv és a muszlim forrásokban a sokat vitatott Jugria néven.

A törzsszövetségek kettős vezetése

A 6–10. századi kelet-európai, ogur részvétellel szerveződött, törzsszövetségekre is jellemző volt egyfajta duális vezetési rendszer. Ennek azonban több típusa volt.

Elsőnek említsük meg a nevezetes kazár szakrális királyságot.

A kazárok kettős királyságáról könyvtárnyi tanulmányt írtak. Mégis többnyire elsikkadt, hogy ez a kettős rendszer több száz év alatt fokozatosan alakult ki, hogy a fő uralkodó szakrális jellege több változáson ment át, míg a 10. században a kazároknál leírt utolsó formája kialakult. Sajnos meg szokás feledkezni arról is, hogy a szakrális királyság a törzsszövetség majd birodalom kettős

vezetésének egy igen speciális és – tegyük hozzá – ritka változata. A szakrális királyság a legitim uralkodó kultikus eszközökkel történő visszaszorítása, majd kiszorítása a hatalomból. Ez azért fontos, mert téves az az állítás, hogy ahol ket-tős vezetés van, netán éppen csak két vezetőt említenek a források, ott szükség-szerűen szakrális uralkodó is van. Ez a tévedés az utóbbi időben lényegesen torzította a honfoglaló magyarságról és az Árpádról alkotott képet.

A vezető törzsek rivalizálása a nomád törzsszövetségek normális jelensége. A kitajoknál láttuk, hogy a rivalizáló vezető nemzetségek közül az, amely győztesen került ki a belső harcokból, az alulmaradtak szétदारabolásával és a győztesek egyesítésével tette meg az első lépést a birodalom megalapításához. Hasonló folyamatokat írnak le a kínai források más steppei népeknél, így például az ujuguroknál is, ahol a vezértörzs kilenc oguz törzs felett uralkodott, de a kilencedik maga is újabb kilenc törzsre oszlott. Hasonló volt a magyaroknál, ahol a nyolcadik magyar törzs, a kabaroké is három régebbi törzsből állt össze.

A vezető törzsek rivalizálásának egy másik típusa, amikor a birodalom határai hirtelen olyannyira kitágulnak, hogy az ősi szállásterület és a meghódított új vidékek feletti uralom megoszlik. Ilyenkor rendszerint az uralkodó testvére vagy egyik fia kapja meg a távoli terület feletti jogokat, de az elején függésben a központi uralkodótól. A szeniorátus és a primogenitúra a steppén is küzdött egymással, nemcsak a korai magyar államban. Ez látjuk a türk kaganátus esetében, ahol a nyugati türk vezetők csak lassan önállósították magukat.

Egy más kettősség az, amikor az idegen, a meghódított vagy csatlakozó népek együttesen kapnak egy vezetőt. Ezt a funkciót a kelet-európai török népeknél, így a kazároknál, az *iltever*, illetve *yiltever*, a magyaroknál valószínűleg a *karha* töltötte be.

Ismét más struktúrát jelent az az eset, amelyben a törzsszövetség feletti uralmat egy törzs egy feje gyakorolja, de mellette kiemelkedő katonai érdemei alapján egy hadvezér kap fontos szerepet, s kialakul a király–hadvezér szerepmegosztás. A 10. századi török karahánida törzseknél ezt a folyamatot olyan török nyelvű források segítségével tudjuk nyomon követni, mint az 1069-ben írt *Kutadgu bilig* és al-Kásgari 1074 körül elkészült nagy lexikális munkája. Azt szokták idézni, hogy az avaroknál is előforduló *jugrus* cím szerepel al-Kásgarinál. Érdemes azonban a karahánida forrásokat együttesen figyelembe venni. A *jugrus* a hadvezér, a kagán utáni második rang, írja al-Kásgari, de hozzáteszi, hogy nemes, vagyis az uralkodó dinasztia tagja nem lehet *jugrus*, az a közemberek közül kerül ki, egy fekete, selyemből készült ernyőt tartanak a feje felé, ha eső esik, ha hó hull, vagy ha hőség van. Ez az ernyő egy igen fontos hatalmi jelvény. Juszuif Hassz Hádzrib a *Kutadgu bilig* szerzője 1069-ben biztat-

ja a török harcosokat, hogy miként haladjanak felfelé a ranglétrán, amelynek utolsó fokán ott áll a *yabgu jugrus* cím és tisztség.

Ott, ahol ez örökletessé vált, új helyzet állt elő, s már az uralkodó és a hadvezér törzse között folyt a rivalizálás.

A törzsszövetség kettős vezetésének tehát – mint láttuk – több típusa van, sőt ezek a típusok részben együtt is jelentkezhetnek, és ilyenkor alakul ki a vezetők hármass hierarchiája, mint ahogy azt a kazároknál a *kagán*, a *bég* és a *yiltever*, a magyarok esetében a *kende*, a *gyula* és a *karha* esetében látjuk.

Ami mármost az avarokat illeti, a nyugati évkönyvek feljegyezték, hogy 782-ben „*caganus et iugurris, principes hunorum*”, vagyis a kagán és a jugurris, az avarok fejedelmei megjelentek Nagy Károly udvarában. Tizennégy év múlva, 796-ban mindkettőt a „sajátjaik”, azaz az avarok megölték. Sem előtte, sem utána nincs adatunk egy esetleges avar kettős királyságról. Mégis erre az adatra építve szoktak egyesek arról írni, hogy az avaroknál is megvolt a kettős, netán a szakrális királyság. Egyet kell értünk Bóna Istvánnal (Magyarország története I., 334.), hogy az utóbbiról nem lehet szó, és legfeljebb a kettős uralom intézményesülésének egy kezdeti fázisa lehetett jelen.

Az mindenképpen figyelemre méltó, hogy az avarok egy másik tisztségviselője, a tudun csak a kagán és a jugurris megölése, azaz 796 után vált jelentőssé. Törekvése az avar törzsszövetség feletti egyeduralkodó megszerzésére azonban nem járhatott sikerrel.

A kitajoknál az altörzsi rangban második vezetője, a *tarkan* megjelenik az avaroknál is. Az tévedés, hogy a *tarkan* cím mögött valamiféle szakrális kovácsokat kell látnunk, az azonban figyelemre méltó, hogy a honfoglaló magyarságnál e cím két alakban, mint *tarján* és mint *tarkán* is jelentkezik, mutatva azt, hogy a magyar törzsi szervezet alakításában több különféle török nyelvű csoporttal, köztük valószínűleg a Kárpát-medencében az elszlávosodás átmeneti állapotában lévő török csoportokkal is kell számolnunk.

A magyar törzsszövetség felbomlása és a honfoglalás

Ha áttekintjük Eurázsia néppé válásának különböző típusait, azt látjuk, hogy a középkori nép kialakulásának feltétele, hogy megszűnjék a törzs, illetve a törzsszövetség. Ennek több útja volt, s a törzsi rendszer fennmaradása mellett és ellen ható erők viszonyán múlt, hogy végül is sikerült-e a néppé válás.

Az a törzsszövetségi rendszer, amelyből a magyarság kilépett, a közvetlen források és az összehasonlító korabeli adatok segítségével az eddigieknél világosabban körvonalazható. A törzsi és törzsszövetségi rendszer előnye és történelmi tartósságának oka annak rugalmasságában rejlett. A törzsszövetségi

rendszer csoportok csatlakozása és kiválása, idegen etnikumok integrálása, belső rivalitások kezelése szempontjából számos előnnyel járt. Ugyanakkor a különféle duális vezetésű törzsszövetségi rendszerek segítették a törzsszövetség fenntartását, mert a rivális vezetők a törzsfőkön keresztül tudták hatalmukat erősíteni. A törzsszövetség felszámolásában a vezető törzs és feje, illetve annak katonai kísérete volt érdekelt.

A magyar törzsszövetség felszámolása már Etelközben megkezdődött. A törzsszövetség hadvezére az Álmos–Árpád nemzetség feje volt, akinek hatalma, befolyása – nem kis mértékben a 862 óta, a forrásokban is követhetően, nyugatra vezetett sikeres hadjáratainak eredményeképpen – megerősödött. Levedi helyzetét az Ibn Hordádzbehra visszamenő ún. Dzsajháni hagyomány még 870 körül rögzítette. Ez a hagyomány csak arról tudósít, hogy a künde névleges uralkodó volt, s a tényleges katonai hatalom a hadvezér, a gyula, vagyis az Álmos–Árpád nemzetség vezetőjének kezében volt. Ez a tudósítás tehát nem mond többet és nem állít kevesebbet, mint, hogy a künde hatalmát visszaszorították. Ez után következhetett Levedi végleges félreállítása, amit a 870-es évek végére, a 880-as évek elejére kell tennünk. Ebben jelentős szerepet játszhattak a kazároktól a magyarokhoz átállt kabarok, akik 881-ben már a magyarokkal együtt jelentek meg Bécs alatt.

Az Árpád-házhoz tartozó urak által az események után 65–70 évvel, vagyis 945 körül Bizáncban előadott, jól ismert elbeszélés Levedi állítólagos „önkén-tes” lemondásáról a sztyeppei történetírásban nem szokatlan legitimizációs hagyomány – finoman szólva – szépítő törekvését tükrözi.

A tét Levedi félreállítása után az volt, hogy újra kialakul-e a magyar törzsszövetség élén a kettős uralmi rendszer. Az események következtében ez nem történt meg.

A 895-ben a Tisza mellett a bolgárok elleni támadásra felvonuló fősereget Árpád vezette. Egy kisebb sereg Etelközből az Al-Duna felé támadt. Ekkor Árpádot egyszerre három rossz hír érte el. Egyfelől a bizánciak – ígéretük ellenére – nem támadták meg délről a bolgárokat, ezért a bolgárok akadálytalanul küzdelembe bocsátkozhattak az Etelköz felől támadókkal, és jelentős veszteséget okoztak nekik. Ezek a csapatok Etelközbe hátráltak vissza. Mindezzel egy időben a besenyők kelet felől rátámadtak az Etelközben maradt hátvédre. A magyar törzsszövetség keleti törzsei, közöttük nyilván Levedi törzse is, jelentős veszteséget szenvedett, az életben maradtak sietve csatlakoztak Árpád seregéhez. A magyar főseregnek a 895-ös, bolgárok elleni támadása, és a besenyők és bolgárok magyarok elleni csatanyerése tehát egyaránt a törzsi szervezet gyengüléséhez és paradox módon az épen maradt Árpád-törzs katonai hatalmának viszonylagos erősödéséhez vezetett. Semmi nyoma nincs annak, hogy a

kettős királyság, pláne a szakrális uralkodó rendszere a magyar törzsszövetségben újra kialakult volna. Liuntika, Kúszén (Kurszán) vagy más személyek szereplésének említése erre semmilyen utalást sem tartalmaz.

A magyarság esetében tehát egyszerre zajlott le a honfoglalás és a törzsi rendszer alapjainak megroppanása. A törzsi rendszer végleges felszámolásához ez természetesen csak az első, bár döntő lépés volt. Fontos: a honfoglalás lehetővé tette, hogy a társadalmat területi alapon át lehessen alakítani. Hogy itt nem pusztán a törzsek és a nemzetségek súlya változott, hanem egy ennél összetettebb rendszer alakult át, az akkor is bizonyos, ha az egykorú steppei társadalmi rendszernek, a szállás – ág – nemzetség – altörzs – törzs szerkezetnek nem tudjuk minden megfelelőjét kimutatni a magyaroknál.

Mindenesetre lehetővé vált a magyarság kiválása a steppei politikai rendszerből, s megnyílt az út az új európai közösséghez, a középkori európai népekhez való csatlakozáshoz.

A magyar honfoglalás nem volt sem több, sem kevesebb, mint lehetőség a magyar nép kialakulására. Ahhoz, hogy a honfoglaló magyarságból magyar nép lett, további feltételeknek is teljesülniük kellett. Ezek részletei a kora középkori fekete doboz további elemzése révén ismerhetők meg.

Annyi azonban bizonyos, hogy magyar nép kialakulásának és megmaradásának titkát nem a steppei eredetben, hanem abban a társadalmi átalakulásban kell keresni, amelyhez a honfoglaló magyarság még időben csatlakozni tudott.

Amikor megköszönöm a figyelmet, szeretném jelezni, hogy az itt vázlatosan előadottak részletesebben olvashatók egy most nyomdába adott könyvemben [*A honfoglaló magyar nép. Bevezetés a korai magyar történelem ismeretébe.* Budapest, 1996., 2. kiadás 1997.].